

ТЫВА ТІЛІ

Тыва тілі – тыва халқының әдеби, ұлттық, мемлекеттік тілі. Бұрынғы аты – урянхай, өздері тува, туба, тыва кижі деп те атайды. Тыва тілі түркі тілдерінің ұйғыр тобына жатады, көне оғыз, көне ұйғыр, тофа, саха тілдеріне жақын. Тыва тілі, негізінен, Сібірдің оңтүстік бөлігінде орналасқан Тыва Республикасында таралған. 2002 жылғы санақ мәліметі бойынша, Тыва тілінде Ресей Федерациясы құрамындағы Тыва Республикасының байырғы тұрғындары, Тываның өзінде және оның маңайындағы көрші аймақта тұратын, шамамен 240 мың адам сөйлейді. Тывалар сондай-ақ Красноярск өлкесінің оңтүстігінде де мекендейді. Саны аздаған тыва диаспорасы Қытай мен Моңғолияда бар. Әртүрлі деректер бойынша, Қытайдың Шыңжаң Ұйғыр автономиялық ауданында 400-ден 3 мың адамға дейін, Моңғолияда 27 мыңға дейін мекендейді.

Бұрын тывалықтар көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан, киіз үйлер мен лашықтарда тұрған, оларды маусымдық жайылымдарға көшкенде өздерімен бірге алып жүрген. Тывалар жайлы алғашқы мәліметтер III ғасырдағы қытай жазбаларында кездеседі. VIII-IX ғасырларда тывалар Ұйғыр хандығының қол астында болды. 840 жылы Енисейдің бастауынан келген қырғыздар ұйғырлардың басқаруын жойды. РҒА Жалпы генетика институтының ғалымы Илья Захаровтың пікірінше, генетикалық мәліметтер қазіргі тывалардың Солтүстік және Оңтүстік Американың байырғы халықтарының жақын туыстары болып келетінін айғақтайды.

Орыс елшілері Туваға алғаш рет 1615 жылы барды. Сол уақыттағы ресейлік құжаттарда қазіргі тывалар шыққан әр түрлі тайпалық топтар туралы айтылады. Олар XVII ғасырдың ортасында Тува Ресей империясының құрамына кірді.

Тува XX ғасырда өз мәртебесін бірнеше рет өзгертті. 1921-1944 жылдары тәуелсіз Танну-Тува Халықтық Республикасы болды. 1993 жылдың қазанына дейін – Тува АССР, 1993 жылдан – Тыва Республикасы. 1993 жылы қабылданған Тыва Республикасының Конституциясында мемлекеттік тілі – тыва тілі, ал орыс тілі – «жалпыфедаральдық мемлекеттік тіл» [1].

Тыва тілі төрт диалектіге бөлінеді: орталық, батыс, оңтүстік-шығыс және солтүстік-шығыс. Тыва әдеби тілі нормалары 1920 жылдан кейін орталық диалекті мен фольклор тілі негізінде қалыптасқан. Әдеттегі тыва-моңғол тілімен қатар, Моңғолияның (оңтүстік-шығыста) шекарасында тыва-моңғол екітілділігі және тыва-орыс-моңғол үштілділігі тараған.

1930 жылға дейін тыва тілінің жазуы болмады, ресми тіл ретінде ескі моңғол тілі жазуы қолданылды. Өзара хабар алмасуда, 1920 жылдардың ортасынан бастап тывалар баспада дәстүрлі көне моңғол тілі жазуына негізделген әдеби моңғол тілін қолданды.

1926 жылы Тува Халық Республикасы үкіметі кеңес ғалымдарына жеке тува жазуының үлгісін жасауға өтініш жасады. Тува әліпбиінің кириллица негізіндегі тұңғыш жобасын 1927 жылы Бузыкаев пен Брюханов құрастырды. Бұл алфавит мынадай әріптерден құралды: Аа, Бб, Вв, Гг, Дд, Ёё, Жж, Жж, Зз, Ии, Йй, Кк, Лл, Мм, Нн, Нң, Оо, Өө, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Ұұ, Хх, Чч, Шш, Ыы [2].

Осы әліпбимен тұңғыш әліппе жарық көрді. Бірақ бұл жоба ары қарай дамымады. 1930 жылы тува тілі үшін латыншаға негізделген алфавит (түріктерге ортақ алфавит – яналиф) енгізілді. Бұған Тува Халықтық Республикасы Ғылым комитетінің профессор А.А.Пальмбах басқаратын ұжымы атсалысты.

Кейбір деректерде тұңғыш латын графикасына негізделген алфавитті 1930 жылы будда монахы Монгуш Лобсанг-Чинмит жасады деген пікір бар. Ол 1941 жылы сталиндік қуғын-сүргінде қаза тапқан. 1943 жылдың қыркүйек айында бұл әліпби кириллицамен ауыстырылды және күні бүгінге дейін қолданыста.

Әліпбиден 1931 жылы Ј ј әрпі алынды. 1941 жылы кейбір қосымша әріптер қосылған кириллицаға негізделген әліпби шығарылды, ал 1943 жылы жетілдірілген алфавит заңдастырылды. Орыс тіліндегі әріптерге қосымша ө, ү, ң әріптері қолданылады. Тыва тілінде ң әрпінен сөз басталмайды. Тыва әдеби тілі 1930 жылы қалыптасты. 1943 жылдан бері орыс графикасына негізделген әліпбиді қолданылады.

Тыва тілінің жазуы 1930 жылдан – латын, 1941 жылдан кирилл әліпбиіне негізделді. Тыва тілінде 24 дауысты, 22 дауыссыз фонема бар. Дауыстылардың 3 нұсқасы бар: қысқа, созылыңқы және ауыр екпінді қысқа фонемалар. Созылыңқы дауыстылар қысқаларға қарағанда екі есе ұзақ дыбысталады. Тыва фонетикасында қысқа, созылыңқы және көмей дауыстылары, мысалы, ат (есім), аат (тербету), аът (жылқы) сөз мағынасына әсер етеді.

Тыва тілінде түркі тілдерінің көбінен ерекшеленетін көмей және созылыңқы дауыстылар, моңғол тілі мен тыва тіліне ортақ сөздер жиі ұшырайды. Тыва тілінде үндестік заңының, оның ішінде ерін үндестігінің әсері мол. Морфологиясы етістіктің шартты райының күрделі формасының қолданылуымен, келер шақтың -калак, -келек жұрнақтарының жиі қолданысымен ерекшеленеді. Қазіргі тыва тілінде орыс тілінен енген кірме сөздер көп кездеседі [3].

Лингвистикалық тұрғыдан алғанда, тыва тілі солтүстік-шығыс (сібір) түркі тілі ретінде жіктеледі. Ол хакас және алтай тілдеріне жақын туыс болып есептеледі. Батыс, алтай тілінің әсеріне ұшыраған, солтүстік-шығыс және оңтүстік-шығыс, моңғол тілінің күшті әсері бар.

Тыва лексикасының негізін түркі тілінен шыққан сөздер құрайды, дегенмен орыс және моңғол тілінен енген кірме сөздер де көп. Моңғол тілінен жекелеген қосымшалар да енген. Сондай-ақ тибет, манчжур және қытай тілінен енген сөздер де бар.

Тыва тілін зерттеудің негізін 1861 жылы тұңғыш тыва тілінің грамматикасын жазған В.В.Радлов пен Н.Ф.Катанов қалады. Атап айтқанда, тұңғыш фундаментальды тыва тілінің сипаттамасы Н.Ф.Катанов еңбегінде (1903) [4], одан бұрынырақ (1868) тыва тілінде мәтіндерді В.В.Радлов жариялады. Тыва тілін зерттеуге А.А. Пальмбах пен Ф.Г. Исхаков [5], Д.А.Монгуш [6], Ш.Ч.Сат [7], А.Ч.Кунаа [8], Б.И.Татаринцев [9], М.Б.Мартан-оол [10], К.А.Бичель-дей [11], Л.А.Шамина [12] т.б. ғалымдар қомақты үлес қосты. Қазіргі уақытта тыва тілін зерттеу мәселесімен Гуманитарлық зерттеулер институты және Тыва мемлекеттік университеті (Кызыл), Ресей Ғылым академиясы Сібір бөлімшесінің Филология институты Сібір халықтары тілдері бөлімінің ғалымдары айналысуда. Тываша-орысша (1968), орысша-тываша (1980) аударма сөздіктер, Тува тілінің этимологиялық сөздігі [13], Тува тілінің түсіндірме сөздіктері жарық көрді [14].

Тыва тілі өмірдің сан алуан саласында қолданылады. Тыва тілінің 1920-40 жылдары қалыптасқан бай көркем әдебиеті бар. ХХ ғасырда тыва тілінде шығарма жазған авторлар: [Арапчор Алексей Дугерович](#) (1924), [Артык Ховалыг Хом-Оттуковна](#) (1951), [Даржай Александр Александрович](#) (1944), [Донгак Эдуард Люндупович](#) (1941), [Монгуш Доржу Баянович](#) (1939-1992), [Олчей-оол Монгуш Кунгаевич](#) (1934-1996), [Ооржак Маннай Намзыраевич](#) (1892-1968), [Ооржак Чанчы-Хоо Чапаажыкович](#) (1895-1962), [Саган-оол Олег Карламович](#) (1913-1971), [Серен-оол Владимир Седипович](#) (1942-1994), [Сувакпит Олег Одербеевич](#) (1926), [Сюрюн-оол Салим Сазыгович](#) (1924-1995), [Танова Екатерина Дуктуг-ооловна](#) (1930), [Тока Салчак Калбакхорекович](#) (Кол Тыыкы) (1901-1973), [Тюлюш Баазанай Халдаевич](#) (1890-1951), [Ховенмей Байкара Дамчаевич](#) (1915-1972), [Чаламба Леонид Борандаевич](#) (1918-1987), [Черлиг-оол Куулар Чашпынмаевич](#) (1940) [15].

40-жылдардың ортасында тыва мектептерінің саны Тува Халықтық Республикасы кезіндегіге қарағанда 30 есеге жуық артты. Осы уақытқа дейін Тыва мектептерінің негізгі оқыту тілі ана тілі болды. Бірақ, негізінен, қалада тұратын тывалар бір-бірімен орыс тілінде қарым-қатынас жасады. Тываның жергілікті тұрғындары арасында екітілділіктің жаппай таралуы 50-жылдары басталды.

Қазіргі уақытта Тывада, Ресей Федерациясы қарамағындағы ұлттардағы сияқты, орта мектептің үш түрі бар: тыва, орыс және аралас. Тыва немесе ұлттық мектептерде байырғы ұлт өкілдерінің балалары оқиды. Бұл мектептерде 1-7-сыныптарда оқу – тек тыва тілінде, орыс тілі пән ретінде дайындық сыныбынан бастап 11-сынып аралығында оқытылады, ал 8-сыныптан барлық пәндерде оқу тілі – орыс тілі. Ал орыс мектептерінде оқитын тыва отбасыларының балалары ана тілін нашар біледі немесе мүлдем білмейді. Аралас мектептерде оқыту сыныптардағы бала санына қарай орыс немесе тыва тілдерінде жүргізіледі. 2003 жылғы мәлімет бойынша Тува Республикасындағы 167 мектептің 134-і – тыва, жетеуі – орыс, 26-сы аралас мектептер болды.

Ал мектепке дейінгі мекемелердің 60%-ға жуығы балаларды оқыту мен тәрбиелеуде тыва тілін қолданады. Бұдан басқа орыстілді және аралас балабақшалардың ересек және мектепалды даярлық топтарында тыва тілі үйретіледі. Арнайы орта және кәсіби-техникалық училищелерде және республикалық және жекеменшік лицейлерде тыва тілі аптасына 2-3 сағат көлемінде оқытылады. Тува мемлекеттік университеті филология факультеттерінің тыва филологиясына қатысты пәндер ғана тыва тілінде оқытылады. Бұдан басқа факультеттерде тыва тілі оқытылмайды, жоғары оқу орындарында оқыту орыс тілінде жүзеге асырылады.

Тываның өткен өмір-тіршілігінде тыва-моңғол екітілділігі болса, қазір тыва-орыс қостілділігі дамыды.

2000 жылдың басында тыва тілінде радиохабарлар тарату – 2 сағаттан 3,5 сағатқа, телебағдарламалар 1,5 сағаттан 2,5 сағатқа артты, яғни жергілікті эфир уақытының 60-65%-ын құрап тұр. Қазіргі уақытта мерзімді басылымдар бойынша 10 газет – тыва тілінде, ал орыс тілінде 4 газет жарық көруде.

80-жылдардың аяғы 90-жылдардың басында тыва халқы өзінің ұлттық-мәдени құндылықтарына ерекше көңіл бөле бастады, жастар арасында тыва тілінің белсенділігі артты. Сонымен қатар тыва тілінің мәртебесін қайта қарау мәселесі күн тәртібіне қойылды.

Тыва Республикасында тіл мәртебесі туралы мәселе 1990 жылдың желтоқсанында қабылданған «Тува АКСР-ындағы Тіл туралы» Заңға сәйкес шешімін тапты. Бұл маңызды құжат ұлттың өзіндік құндылықтарын бағалаған кезеңге сай келді. Осының қарсаңында Тыва Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы Декларация қабылданғандықтан, осы жағдайлар тіл туралы заңның мазмұнына зор әсер етті.

Тыва тілі мемлекеттік тіл ретінде қабылданды және 1993 жылғы Тыва Конституциясы тіл мәртебесін бекітті. 1993 жылы қабылданған Тува Республикасы Конституциясының 33-бабында тува тілі мемлекеттік тіл болып бекітілді, ал орыс тілі жалпыфедеральдық мемлекеттік тіл, ұлтаралық қарым-қатынас тілі, әр түрлі халықтардың мәдениетін меңгеру құралы, өндірістік қатынастағы ресми тіл болып табылады. Сонымен қатар орыс тілі бұрынғы Кеңес Одағының мемлекеттік тілі және ұлтаралық қатынас құралы ретінде, қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық, мәдени өмірде, адамдар арасындағы қатынас қызметінде қолданылатындықтан, Тыва Республикасының мемлекеттік тілі тыва тілімен қатар қолданылады. Дегенмен бұл заң тек қағаз жүзінде ғана қалып отыр деп айтуға болады. Басты мәселе, яғни 0,6 %-ы ғана тыва тілін білетін орыстілді халыққа тува тілін меңгерту шешімін таппай отыр.

Балабақша, мектеп, жоғары және орта оқу орындарына тува тілін оқыту бағдарламаларын енгізу, халықтың басқа топтары үшін курстар ашудың жекелеген тәжірибелеріне қажетті әдістеме, құрал, маман, қаражат тапшылығы қолбайлау болып отыр.

Тыва және орыс тілдерінің мәртебелері жеткілікті үйлестірілмегендіктен, тыва тілінің лексикалық нормаларын орыс тіліне күштеп таңу жағдайларына

жол берілді. Мәселен, бұл республика атауына катысты. Егер бұрын жалпықолданыста тыва нұсқасындағы, ұлт атауына сәйкес келетін «тыва» сөзі қолданылып келсе де, 1993 жылғы Конституцияда көпжылғы тәжірибені есептеместен, орыстілді нұсқасы да бекітілді.

2001 жылғы жаңа Конституцияда тыва және орыс тілдері Ты-ва Республикасының мемлекеттік тілдері болып айқындалды. Республика атауы ретінде «Тыва» және «Тува» қатар қолданылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Конституция Республики Тыва. 1993.
2. Монгуш Д.А. Тувинский алфавит и его совершенствование // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. – М.: Наука, 1972. – С. 140-148.
3. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия / Бас ред. Б.Аяған. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының Бас редакциясы, 2006. – 609-б.
4. Катанов Н.Ф. Опыт исследования урянхайского языка с указанием главнейших родственных отношений его к другим языкам тюркского корня. – Казань, 1903;
5. [Исхаков Ф.Г.](#), [Пальмбах А. А.](#) Грамматика тувинского языка: Фонетика и морфология. – М.: [Издательство восточной литературы](#), 1961. – 472 с.
6. Монгуш Д.А., Насилов Д.М. Тувинский язык. – В кн.: Государственные языки в Российской Федерации. М., 1995.
7. [Сат Ш.Ч.](#) Тувинский язык // Языки народов СССР: В 5-ти томах: Т. 2: Тюркские языки / Отв. ред. [Н. А. Баскаков](#). – М.: [Наука](#), 1966. – 532 с.
8. Кунаа А.Ч. Синтаксис простого предложения тувинского языка. Кызыл, 1970.
9. [Татаринцев Б.И.](#) Этимологический словарь тувинского языка / Отв. ред. канд. филол. наук [Д.А. Монгуш](#); [Тувинский институт гуманитарных исследований](#) (ТИГИ). – [Новосибирск](#): Наука, 2000, 2002, 2004, 2009. – Т. 1 - 4 (5-й том готовится).
10. Мартан-оол М.Б. Тувинский язык // Письменные языки мира. М., 2000.
11. Бичель-дей К.А. Звуковой строй диалектов тувинского языка. М., 2001.
12. Шамина Л.А. Полипредикативные синтетические предложения в тувинском языке. Новосибирск, 2001.
13. Сат Ш.Ч. Этимологический словарь тувинского языка. Новосибирск, 2000-2004.
14. Толковый словарь тувинского языка. Новосибирск, 2003.
15. [ru.wikipedia.org/wiki/Тувинский язык](http://ru.wikipedia.org/wiki/Тувинский_язык).